

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:4 • 2004

Akademins kvinnor ”som isolerade öar”

Hanna Markusson Winkvist, *Som isolerade öar. De lagerkransade kvinnorna och akademien under 1900-talets första hälft*, Diss, Institutionen för historiska studier, Umeå universitet, Symposium, Stockholm 2003. 339 s.

I Hanna Markussons avhandling *Som isolerade öar* avspeglas den komplicerade relationen mellan kvinnor och kunskap under 1900-talets första hälft. Enstaka kvinnor kunde redan vid mitten av 1800-talet skaffa sig akademiska kunskaper vid universitetet om utbildningen syftade till personlig utveckling. De kunde följa föreläsningar och efter 1870 även avlägga vissa examina. Problemet uppstod när de blev fler och försökte *använda* kunskaperna till att söka högre statliga tjänster, bland annat inom universitetsvärlden. Då bromsades de av paragraf 28 – en passus i grundlagen som endast tillät ”Svenske Män” att bli ämbetsmän i staten. Statens högre tjänster, så kallade fullmaktstjänster, var reserverade för män. Det var alltså inte kunskapen i sig som var farlig så länge den stod för privatkunskap och omsattes på privata arenor. Det var först när den blev offentlig och hotade mäns arbetsrevir i staten som problemen uppstod. Staten var nämligen länge en manlig maktbas där män bevakade sina privilegier. Särskilt svårforcerade var universitetet, eftersom där producerades vetenskaplig kunskap för maktbärande institutioner.

Markusson har förbryllats över detta fenomen. Hur kom det sig att en del kvinnor ändå började söka sig till universitetet och inte nöjde sig med att bara ta de lägre graderna utan även gav sig in på den högre vetenskapliga banan för att bli forskare och lärare? Syftet med avhandlingen är att beskriva och analysera villkoren för denna kvinnliga elit som trots allt tog sig fram till högre examina – de cirka 100 kvinnliga doktorerna och docenterna i universitets- och högskolevärlden i Sverige under 1900-talets första hälft. Vilka var dessa kvinnor och vad blev det av dem? Tyngdpunkten i avhandlingen ligger på en analys av olika föreställningar om denna elit.

Markusson använder sig av ett stort och varierat källmaterial som statliga utredningar och riksdagsprotokoll, tidningar, memoarer och organisationsmaterial. Ibland har hon fått utföra ett riktigt detektivarbete för att komma åt kvinnornas biografier i privata arkiv, högskolekataloger, minnesskrifter och allehanda uppslagsverk. Genom denna gedigna dokumentation har hon bidragit till en viktig kartläggning av pionjärgenerationen kvinnliga forskare i Sverige under 1800- och 1900-talen.

Författaren delar upp sin undersökning utifrån ett antal delfrågor: Hur kan synen på den kvinnliga akademikern och kön beskrivas och förklaras – symboliskt, normativt och institutionellt? Vilka mönster i kvinnornas disputationsfrekvens och docentkompetens kan urskiljas över tid? I vilken utsträckning kan de

kvinnliga docenternas sociala bakgrund ha spelat roll för deras val av akademien och för deras aktiviteter? Hur kan kvinnorna med doktorsgrad relateras till manlighet och kvinnlighet, majoritet respektive minoritet? Hur korresponderar synen på dem med den levda praktiken?

Avhandlingen har två hypoteser: Makt och föreställningar om kön är två sidor av samma mynt. Författaren utgår alltså från att kön och makt är relaterade till varandra i en hierarkisk ordning. Den andra hypotesen utgår från Sven Eric Liedmans begrepp "frusen ideologi". Det finns ett inbyggt motstånd mot förändringar inom akademien som konserverar synen på den kvinnliga akademikern. Denna vetenskapliga institution bär på specifika principer, logiker och gränsländ. Det är inte bara ett fysiskt utan också ett mentalt rum – ett system av påståenden, kategorier och föreställningar. I dessa rum har akademien bevarats och gömts som en plats för män och manlighet, men när kvinnor kom in blev det uppenbart att kvinnorna var "kön" – och inte kunskapsbärare i första hand. Kvinnors prestationer inom akademien kunde därför aldrig frigöras från deras kön. Mäns logik vid akademien är befästheten och bevakandet av manligheten.

Hur positionerar sig då Hanna Markusson i den feministiska vetenskapsdiskursen? Utgångspunkten är Joan Scotts genusteoretiska texter, med betoning på hennes senare arbeten, vilket betyder att Markusson placerar in sig i en postmodernistisk tradition där språk och diskurs blir meningsbärande (även om hon inte vill använda diskursbegreppet). Genus för Scott är sociala praktiker som skapas genom språket och vilkas innebörd varierar över både tid och rum. Kön är ett element grundat på idéer om könsskillnader och detta konstituerar sociala relationer. Det är "talet om" och föreställningarna om kön – i detta fall den kvinnliga akademikern – som blir det väsentliga.

För Markusson finns det ingen på förhand given innebörd i termerna man och kvinna; kategorierna är alltid flytande och instabila. Kön behöver inte hänga samman med en viss kropp. Markusson säger sig vilja komma bortom heteronormativiteten och bortom dikotomier som biologiskt–socialt kön. Hon menar att de tidiga kvinnliga akademikerna varken hade en medveten strategi eller att de försökte hära eller förvärva manliga egenskaper, som tidigare forskning gjort gällande. De definierades ut som det avvikande könet, men den typen av utstötning kunde också ge befriande möjligheter genom den gränsländsposition de hamnade i. De kunde indefinieras (eller utstötas igen) på ett alternativt sätt från sitt gränsländ. Hela processen när kvinnorna långsamt gör entré i akademien kallar Markusson just för "indefiniering" – en term som ger associationer till ett språkligt förlopp.

Akademikerkvinnorna gjorde ett dubbelt gränsoverskridande. De avvek från den förväntade kvinnligheten och utmanade samtidigt den förväntade manligheten. Ur detta kunde en ny normalitet födas. Markusson säger sig vilja undvika att se de kvinnliga akademikerna i offrens och underordningens perspektiv men hon vill också undvika begrepp som strategier och aktörskap.

Vad sker under årtiondenas gång?

Kampen för likställighet mellan män och kvinnor att fritt välja karriärväg pågick i flera decennier – från akademikerkvinnornas första petition år 1903 till behörighetslagens slutgiltiga genomförande 1949. Det året slopades nämligen de många undantagen från den tidigare behörighetslagen 1925.

Avhandlingen är uppbyggd efter tre huvudlinjer. Den första (kap 2 och 3) handlar om diskussionen om kvinnors behörighet till olika professionella yrken: Var gick gränserna för vad kvinnor kunde och inte kunde göra? Debatten speglar synen på den kvinnliga akademikern och vilka skiljelinjer som var viktiga att upprätthålla mellan könen. De som förespråkade likställdhet byggde i regel sina argument på en meritokratisk princip, men ändå måste könsbundna undantag göras från principen. Kvinnor ansågs inte lämpade till tjänster inom sektorer som hade med rikets yttre och inre ordning, disciplin och säkerhet att göra (kust, gräns, skog, fångvård, polis), men inte heller för yrken som av tradition varit manligt kodade som diplomat, militär och präst, där just manlig auktoritet var en viktig del av identiteten. De högt utbildade kvinnorna hamnade i någon slags mellanställning: De besatt inte kvinnors traditionella egenskaper, men var heller inte utrustade med manliga.

I slutet av 1930-talet kom andra argument in. Nu förespråkades en ny policy – släpp konkurrensen fri! Marknaden skulle sanera sig själv. De naturgivna skillnaderna mellan könen skulle reglera vem som var mest lämpad och därför behövdes inga undantagslagar. År 1949 upphävdes slutligen också dessa. För präster gällde de dock ända fram till 1958 och för militärer fram till 1980-talet.

I den andra delen av avhandlingen (kap 3–6) får vi följa kvinnornas numerär, examina, karriärutveckling och sociala bakgrund. Antalet kvinnor som disputerade under hela perioden från 1883 till 1949 var 104 stycken, fler i Uppsala än i Lund och de flesta vid humanistisk fakultet (78 procent). Antalet i hela landet ökade endast marginellt – inte förrän på 1940-talet lossnade det. Då hade en ny syn på behörighet börjat tillämpas och demokratiseringen av det lägre skolväsendet bidragit till en breddning av rekryteringen till läroverk och i förlängningen också till högskolor.

De disputerade kvinnorna var alltså en försvinnande liten minoritet bland de manliga disputerade. Under hela perioden lades det fram 3 210 avhandlingar – varav 3,2 procent hade kvinnliga författare. Den lagerkransade kvinnan var alltså totalt sett en anomali. Endast 25 av de 104 kvinnliga doktorerna blev docenter och Markussons beskrivning av just docenternas svårigheter att få tjänster är en sorglig historia om uteslutning, systemmotstånd och manlig maktutövning. Endast två av docenterna blev professorer och deras väg till tjänst var också kantad med svårigheter.

Vad gjorde då de lagerkransade kvinnorna utanför akademien där de inte kunde stanna? Vart tog de vägen? Tre arenor stod till buds: skolväsendet, folkbildningen

och folkminnesvården. Över hälften gick alltså skolvägen till flickskolor och läroverk, men även vid forsknings- och universitetsbibliotek arbetade en del disputerade kvinnor. Samma sak gällde vissa tjänster vid museer och dagstidningar. Många kämpade för att få omsätta sin kompetens till samhällsnytta utan framgång. Det är nog ingen tillfällighet att många av de disputerade kvinnorna kom att engagera sig i kvinnorörelsen.

I kapitlet om den sociala bakgrunden räknar Markusson inte bara in faderns klassposition utan också andra sociala sammanhang, begåvning, inre drivkrafter, kvinnliga förebilder och mänskliga erfarenheter får plats i vad hon kallar individens "gjutform" eller "sociala anatomi". De kvinnliga doktorerna och docenterna kom från välbärgade hem där boklig bildning fanns i miljön. Majoriteten var döttrar till akademiker, men en och annan flicka från den fattiga medelklassen slank också igenom systemet. Cirka 60 procent var ogifta, men det skall inte betraktas som ett öde utan som ett medvetet val, menar Markusson.

I den sista delen av avhandlingen (kap 7) diskuteras *bilden* av den akademiska kvinnan som avvikaren och det eviga undantaget. Hon var en ovälkommen, ett hot, en utmaning, en isolerad ö, en osynlig, en udda fågel, "begåvad men ful" eller så var hon "söt fast lärd" – kort sagt hon var en anomali. Synen på den kvinnliga akademikern som en särskild sort, som ett neutrum, förstärktes av förra sekelskiftets biologisering av kvinnan, konstruktionen av den borgerliga kvinnan som svag och annorlunda. De kvinnliga akademikerna måste därför förhålla sig till alla dessa bilder av att vara ett neutrum, ett mellanting, och passade inte heller in i tidens borgerliga kvinnoideal. Akademien var fastfrusen i sitt manliga tankesystem, menar Markusson. Den lagerkransade kvinnan var tvungen att hitta olika sätt att förhålla sig till denna roll och skapade därför nya könsöverskridande normaliteter när hon kryssade mellan Scylla och Charybdis. Livet vid universiteten gav grogrund till att våga sig på andra samlevnadsformer och alternativa förhållningssätt till kvinnlighet och sexualitet. Den som lever i gränslandet till de utstötta värld får ett mod att pröva nya livsformer, menar Markusson.

Diskussion

Innan jag kommer in på min kritiska granskning av avhandlingen vill jag framhålla att Hanna Markusson gjort ett mycket gott arbete. Hon har ett spännande grepp om ämnet och det är en viktig dokumentation och en skarp analys av en försummad del av universitetens socialhistoria – de kvinnliga akademikernas möte med den manliga universitetsvärlden. Glädjande nog har en rad avhandlingsarbeten publicerats även i Sverige på senare år om denna tidiga elit – av Tord Rönholm, Lina Carls och Ulrika Nilsson – alla med sina specifika frågor och perspektiv.¹

1. Tord Rönholm, *Kunskapens kvinnor. Sekelskiftets studentskor i mötet med den manliga universitetsvärlden*, Umeå 1999; Lina Carls, *Våp eller nucka? Kvinnors högre studier och genusdiskursen*, 1930–

Markusson har valt de högst utbildade kvinnorna, doktorerna och docenterna, och konstruerat intressanta och angelägna vetenskapliga problem utifrån dessa kvinnors historia.

Teoretiskt befinner sig författaren vid den feministiska forskningsfronten. Hon har använt en fungerande metodik för att göra ämnet forskningsbart och presenterat undersökningen i en form som har gjort den lättläst och engagerande samt gjort en självständig tolkning av resultaten. Särskilt mycket beröm skall hon ha för sitt detektivarbete i arkiven där hon spårat upp alla dessa individer och följt dem under lång tid och placerat in dem i deras historiska sammanhang. Jag ber läsaren hålla denna positiva bakgrundsbild i minnet när jag nu går över till mina kritiska kommentarer; jag tycker nämligen att avhandlingen kunde ha vunnit på en fördjupad diskussion och en mer omfattande uppföljning av de utfästelser författaren gör i bokens första mycket intressanta kapitel.

Mina första invändningar gäller vidareutvecklingen av de teoriansatser och den historievetenskapliga hållning som Markusson säger sig representera. Den teoretiska ansats som utlovas från början får ingen tillfredsställande uppföljning, varken i de enskilda kapitlen i form av summeringar eller i slutkapitlets diskussion. Det är som om hon i inledningen rullar fram en stilig marmortrappa som leder fram till ett helt annat bygge än den var avsedd för. De empiriska delarna blir i stället ganska traditionella undersökningar om lagstiftning och motstånd, om karriärvägar och arbetsmarknader – och inget fel i det. Det är den typen av data som gör avhandlingar användbara. Analysen av de kvinnliga doktorernas levnadsvillkor och möte med den manligt dominerade akademien är värdefulla lärdomar i sig. Men vart tar talet om "indefiniering" vägen och vilka är drivkrafterna bakom denna process? Den frågan hänger fortfarande i luften när man kommer till slutet. Trots att Markusson bestämt tar avstånd från de forskare som anlägger ett aktörsperspektiv (och ett diskursperspektiv) på de kvinnliga akademikernas historia, blir innehållet i hennes undersökningar ändå märkligt aktörsinriktade. I mina ögon är det just aktörer, strategier och diskurser hon studerar. Hon kartlägger hur kvinnorna (och motståndarna) debatterar och driver på om lagar och reformer genom uppvaktningar och petitioner, hur de skriver remisser och tidningsartiklar och bildar organisationer för att förändra. Hur de söker stipendier och tjänster och överklagar. Och till och med hur de gör sig själva till subjekt genom att göra egna val och skapa en ny normalitet utifrån sin gränslandsposition. Krävs det inte aktörer för att "utmana befintliga normer och gränser" som hon säger att kvinnorna gjorde? Är det inte just detta som är "indefinieringen"?

Samma sak gäller diskursbegreppet. Om man är ute efter att fånga "talet om", "bilden av" eller "synen på" den kvinnliga akademikern är man då inte snubblande

1970, Lund 2004; Ulrika Nilsson, *Kampen om kvinnan. Professionalisering och konstruktioner av kön i svensk gynekologi, 1860–1925*, Uppsala 2003.

nära en diskursanalys eller en idé- eller argumentationsanalys som Markusson säger att hon *inte* vill göra. Det finns dessutom en särskild fråga som skymtar i bakgrunden och som får en ganska undanskymd plats. Hon vill undersöka förändringen på den statliga arbetsmarknaden för kvinnliga akademiker – en frågeställning som bygger på tänkande om strukturer snarare än på språkliga processer. På så sätt korsas olika historieparadigm i avhandlingen utan att författaren reder ut begreppen. En mer konsekvent och tydligare framskriven linje i den vetenskapsteoretiska hållningen hade behövts. Avhandlingen är ju disponerad efter ett tänkande om olika "språkliga" aspekter på skeendet – symboliskt, normativt och institutionellt – ett fenomen som läsaren själv får klura ut utan författarens vägledning.

Ett annat problem – som på sätt och vis hör ihop med det förra – gäller hur avhandlingen kommunicerar med det omgivande samhället. Det är viktigt att ett vetenskapligt arbete är lätt att använda, klart och redigt. *Som isolerade öar* är välskriven, men ibland blir Markussons förkärlek för metaforer och blommigheter så stor att det skymmer sikten för det faktiska innehållet. Hur skall en läsare kunna veta vad de lyriska kapitelrubrikerna egentligen innehåller, att till exempel "Guldbyxor åt damerna" handlar om diskussionen om behörighetslagen och att "Med beröm godkänt" handlar om de kvinnliga docenternas eländiga karriärer, när det inte finns några underrubriker. Författarens rikligt förekommande bildspråk hämtat från de klassiska ritualerna och mytologierna ger ett motsägelsefullt intryck när hon samtidigt kritiserar akademins ideologi och kultur för att vara just "frusen". Varför gottar hon sig då i dess egen terminologi? Och varför finns det inte sammanfattningar efter kapitlen? Sammanfattningar är inte bara en gest åt den bekväme läsaren, utan de är också en viktig fas i forskningsprocessen. När man skriver en summering tvingas man komprimera vad man kommit fram till och sätta resultaten i förbindelse med hypoteser, teorier och frågor. Det ger ordning i kaos under skrivandets gång.

En annan analytisk brist i boken är att Markusson inte borrar djupare i ett för avhandlingen så viktigt begrepp som akademins "frysta ideologi" om manlighet. Hur skiljer sig denna manlighet från manligheten inom kyrkan, militären, läroverken och staten? Vissa av dessa fält var ju manliga bastioner ännu längre än universiteten. Bygger den akademiska manligheten på andra egenskaper än den militära eller kyrkliga? Och hur ser den manliga normen ut vid universiteten? Författaren säger visserligen i början att hon inte skall beröra männen vid akademien eftersom det är bilden av kvinnan hon studerar, men det ena könet konstrueras ju i relation till det andra och det är ju *mäns* bilder av kvinnor som står i fokus.

Vilket vetenskapligt habitus hade män som var överlägset och som kvinnor inte hade? Vilken hemlig skatt var det som männen ruvade på och som kvinnorna inte kunde erövra? Om Markusson hade problematiserat även manligheten hade jämförelser av argumenten mot kvinnor i olika tider kunnat göras mera systematiskt

och energiskt; empiriskt underlag saknas inte. En jämförelse mellan 1860-talets, 1910-talets och 1930-talets argument visar nämligen stora skillnader i mäns syn på kvinnor och kunskap. Jag menar att universitetens frusna ideologi växlade och inte alltid var nedfrost. Min poäng är att maktförhållanden mellan könen på det sättet gick att upprätthålla. Ett maktsystem måste ändra karaktär allt eftersom åren går, annars blir det inte trovärdigt. Från den synvinkeln framstår inte bara bevakandet av manligheten som det enda viktiga utan snarare bevakandet av tjänster och positioner.

Dessutom tror jag att Markusson har direkt fel när hon säger att kvinnorna vid akademien inte härmade män eller fikade efter mäns akademiska status (utan att för den skull vilja bli som män). I Tord Rönnholms avhandling *Kunskapens kvinnor* ges många exempel på hur okritiskt pionjärkvinnorna i akademien förhöll sig till vetenskapens genus och hur de drömde om att erövra de akademiska titlarna och lagrarna. De kvinnliga studenterna erövrade också allteftersom de akademiska symbolerna, titlarna, ritualerna, organisationslivet, nationslivet, kärlivet, koterierna, till och med studentspexen blev med tiden naturliga delar av universitetskulturen även för kvinnor. Men kvinnors väg till integrering var längre, brutalare, slingrigare och många gånger djupt kränkande – en process som definitivt inte är avslutad ännu.

Hur skall denna kulturella interaktion mellan män och kvinnor förklaras om man inte också betraktar kvinnorna som aktörer som ville in på männens fält? Och visst fanns det många kvinnoöden som vittnar om hur de högst utbildade akademikerkvinnorna var isolerade och avvikare, men deras beteende utanför universiteten visar också motsatsen. Biografier över deras liv och tusentals brev i arkiven vittnar också om hur de sätter sitt kulturella kapital i rörelse och hur de grundar skolor, blir journalister, författare och kritiker, rektorer och suffragetter, politiker och folkrörelseaktiva. Markussons empiri ger utrymme för andra tolkningar än bara bilden av den kvinnliga doktorn som den "isolerade ön".

Ett vanligt talesätt i samband med disputationer är att intressanta avhandlingar ger upphov till nya frågor och det stämmer extra väl in på Hanna Markussons bok. Den har en lång rad förtjänster och utmanar den traditionella synen på universitetens könsordning på ett nyskapande sätt. Den är perspektivrik, spännande och ger läsaren nya insikter. Särskilt förtjänstfullt är, förutom hennes viktiga dokumentation, resonemangen om "gjutformar" och "kvinnornas sociala anatomi" där hon lyckas utvidga klassbegreppet till att innefatta mycket mer än bara faderns yrke eller familjebakgrunden. Och hennes tolkning av akademikerkvinnornas kryssande mellan Scylla och Carybdis är stundtals lysande. Hon är den första som har lyckats förklara de många "Bostonäktenskapen" vid akademien på ett trovärdigt sätt; Markusson har verkligen blåst liv i de högt utbildade kvinnornas levnadsöden. Ingen läsare kan någonsin glömma Anna Paues öde och hur hon avvisades från en professorstjänst i engelska bara för att hon höll sin provföre-

läsning på engelska och inte på svenska. Boken ger en provkarta på hur nya demarkationslinjer hela tiden drogs upp för att bevara akademien eller andra statliga arbetsplatser åt män. Förhoppningsvis följer en fortsättning med de disputerades kvinnornas "indefiniering" i akademien efter 1949.

Christina Florin *

* Fakultetsopponent